

Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık

*Ottomanism As The Policy Of The State
In The Tanzimât Reform Era*

Şerif DEMİR*

ÖZET

Avrupa'yı sarsan Fransız İhtilali Osmanlı Devletini de etkiledi. Batı'da gelişen milliyetçilik, kültür ve ulus devlet anlayışı, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de yaşayan gayrimüslim toplulukları üzerinde büyük tesir meydana getirdi. Siyasî, idarî ve askerî pek çok sorunu olan Osmanlı Devleti, yeni bir sorunla karşı karşıya geldi.

Osmanlı Devleti gelişen milliyetçilik fikrine karşı planlı ve programlı alternatif hiçbir çözüm yoluna sahip değildi. Fakat II. Mahmut devrinde uygulamaya konulan bir dizi tedbirler Tanzimat döneminde de devam ettirilince ortaya yeni bir anlayış çıktı. Kısaca Osmanlıcılık denilen bu düşünce ile gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti çatısı altında birleştirilmesi amaçlandı. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, 1868 Vatandaşlık Kanunu ve ilk anayasa Kanun-ı Esasi-de Osmanlıcılık düşüncesinin izlerini görmek mümkündür. Devletin gayrimüslimleri bir arada tutma düşüncesi ve Osmanlıcılık politikası gayrimüslimler tarafından kabul görmemiş politika başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

ANAHTAR KELİMELELER

Gayrimüslim, Osmanlıcılık, Osmanlı Devleti, Siyasî, İdarî

ABSTRACT

French Revolution which Europe also affected the Ottoman Empire. Growing nationalism, culture and nation-state concept in the West had so much influence on non-Muslim communities of the Ottoman Empire living in Rumelia. The Ottoman Empire that had so many political, administrative and military problems faced a new problem. The Ottoman Empire did not have an alternative planned and programmed way of solution for the the idea of growing nationalism. However, a new concept emerged as the series of measures which were introduced during the reign of II. Mahmud continued also in the Tanzimât Reform Era . In short, with this thought called Ottomanism, it was aimed to unificate non-Muslims under the umbrella of the Ottoman Empire.

It was possible to see traces of the idea of Ottomanism in Tanzimat Firmân, Islâhat Firmân,

* Yrd. Doç. Dr. Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Citizenship Law 1868 and the first constitution the Kanûn-ı Esâsî. The idea of the State for holding non-Muslims together and the Ottomanism policy was not accepted by non-Muslims and the policy was resulted as a failure.

•

KEY WORDS

Non-Muslim, Ottomanism, The Ottoman Empire, Political, Administrative

GİRİŞ

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti askerî gücünden uzak, idarî ve siyasî pek çok sorunla karşı karşıyaydı. İki yüz yıldır işleyişi aksayan pek çok kurum, biriken pek çok problem, doğru tespit ve teşhis ile çözüme kavuşturulamadığından, ülke ağır sorunların altında ezilmekteydi.

Ülkenin içine düştüğü zorlukları gören, düzeltmek için çaba harcayan devlet adamları; çeşitli arayışlara girdiler. Devleti kurtarmak için uzun bir süre içerisinde pek çok çözüm yolu denendi. Fakat II. Mahmut ile başlayan ve Tanzimat ile devam eden süreç, modernleşme, çağdaşlaşma ve devletin temel yapısındaki temel değişiklikler yönüyle önceki reform süreçlerinden ayrılmaktaydı.

Tanzimat Dönemi; çatışmanın ve yüksek yoğunluklu bocalamaların yaşandığı önemli bir zaman dilimidir. Ümmetten millete, cemaatten ferde geçişin önemli süreci, bu dönemde yaşandı. Yapılanlar ile yapılmayanlar ve yapılanların yöntem ve teknikleri tartışma konusu olsa da Tanzimat önemli bir dönüşüm ve değişim projesiydi.

Tanzimat ile Osmanlı, devletin askerî ve siyasî sorunlarının yanında ilk kez sosyal sorunlarla da karşılaştı. Ülkede yaşayan gayrimüslim unsurlar sosyal şikâyetlerini siyasal taleplerle birleştirerek devlete karşı isyan etmeye başladılar.

Osmanlı Devletinin batı karşısında askerî, ekonomik ve siyasî bakımdan oldukça zayıf bir duruma düşmesi, Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimlere sıklıkla müdahale etmesine sebep oldu. Egemenlik haklarına gölge düşüren bu durum karşısında Osmanlı devlet adamları, Tanzimatla birlikte gayrimüslimlerin hukuki statüsünde esaslı değişiklikler yapmak zorunda kaldılar. Osmanlı Devleti gayrimüslim tabasına karşı duruşunu gözden geçirerek, gayrimüslimleri memnun edecek adımlar atmaya başladı.

OSMANLILIK DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU

Fransız İhtilalinin yaydığı “milliyetçilik” akımı, çok uluslu bir etnik yapıya sahip olan Osmanlı ülkesinde şiddetle hissedildi. Milliyetçilik düşüncesi özellikle Balkanlarda yaşayan gayrimüslim toplulukları kısa sürede etkisi altına

aldı¹. Osmanlı Devleti bu dönemden itibaren pek çok iç sorununun yanı sıra “milliyetçi” karakterli iç isyanlarla da karşılaştı ve böylece devletin dağılma ve parçalanma süreci daha da hızlandı.

Osmanlı Devletinde toplumsal yapı “millet sistemi” üzerine inşa edilmişti. Sosyal yapıdaki “millet” kelimesinin manası bugünkü anlamından oldukça farklıdır². Millet; “din, mezhep”³ ve “şeriat”⁴ anlamında kullanılmaktaydı⁵. Kısacası gayrimüslimlerin sosyal ve siyasî konumu mensup oldukları din anlayışına göre sınıflandırıldı ve her bir din ayrı millet olarak kabul gördü⁶. Sosyal ve siyasî yapı tamamen bu millet sistemine göre belirlendi.

Fransız ihtilali sonrasında yayılan milliyetçilik fikri ve yabancı ülkelerin gayrimüslim tebaayı bağımsızlığa tahrik ve teşvik politikası⁷, “millet sistemi” ve hâkim millet anlayışını sürdürmeyi imkânsız bir hale getirdi. Osmanlı Devleti, sosyal yapıdaki etnik ve dini yapıyı modern dünyanın talepleri ve gayrimüslimlerin istekleri ışığında çözüme kavuşturmak için “Osmanlıcılık” fikrini geliştirerek uygulamaya koydu⁸. Osmanlıcılık bir anlamda, milliyetçilik düşüncesine paralel, Batılıların milliyetçilik propagandalarını engellemeye yönelik bir çabaydı⁹. Zira Osmanlı Devletinin iç ve dış sıkıntılar nedeniyle devlet teşkilatında ve idarede ihmaller meydana geldi ve böylece yönetimden kaynaklanan sorunları nedeniyle gayrimüslimlerde bir memnuniyetsizlik oluşmuştu¹⁰.

Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyıla kadar, İslam dünyasının liderliğini ve birliğini temsil eden bir anlayış hâkimken, “Tanzimat”la birlikte bu anlayış bü-

¹ Ali Güler, *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye’deki Gayrimüslimler*, Ankara 1996, s. 15; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 92

² İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, *TCTA*, C. V, İstanbul 1985, s. 996

³ Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1995, s. 1400

⁴ Muallim Naci, *Lugat-ı Naci*, İstanbul 1995, s. 731

⁵ Oysa Y. Akçura Tanzimat dönemi aydınlarının “millet” kelimesinin tarifini yapamadıklarını, kelimenin tarifinden bilinçli olarak kaçındıklarını söylemektedir. Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, haz. N. Sefercioğlu, Ankara 2001, s. 15

⁶ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 11

⁷ Rusya Osmanlı Devletinin, milyonlarca gayrimüslime zulüm uyguladığını, haksızlık ve suiistimallerin her geçen gün daha da arttığını iddia ederek, Osmanlı Devletini Avrupa kamuoyuna şikâyet ediyordu. Halil İnalcık, “Tanzimat ve Fransa”, *Tarih Vesikaları*, II/8, Ağustos 1942, s. 128

⁸ Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul 1994, s. 8

⁹ Bekir Koçlar-Şerif Demir, “Hukuk Alanında Osmanlıcılık Düşüncesi 1839-1871”, *Osmanlı*, C. VII, Edt. Güler Eren, Ankara 1999, s. 348

¹⁰ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri XVIII ve XIX. Asırlarda*, Ankara 1985, s. 5

yük ölçüde değişmeye başladı¹¹. “Osmanlı Milleti” ya da Osmanlılık fikri iç ve dış şartların zorlaması neticesinde devleti politik açıdan yaşatacak bir proje olarak görüldü¹². Etnik grupların uluslaşma sürecinin önüne geçebilmek, Osmanlı kimliği etrafında bir ortaklık oluşturmak, bu ortaklığın toplumun bütün katmanları tarafından kabul edilmesi bekleniyordu¹³.

Osmanlılık, padişahın gözetimi altında yaşayan milletlerin, din ve ırk farkına göre ayrılmaksızın idarî, dinî, hukukî ve siyasî haklardan eşit faydalanmasıydı. Başka bir tarifile; Osmanlı Devletinin yönetimi altındaki farklı etnik kimlikleri aynı çatı altında birlikte, beraber tutma projesiydi¹⁴. Her türlü etnik kimlik üzerinde üst kimlik olarak “Osmanlı Milleti” oluşturmak için geliştirdiği siyasal düşünce hareketine “Osmanlılık” denir¹⁵.

Böylece Osmanlı Devletinin, sınırlar dâhilinde yaşayan Türk, Ermeni, Arap, Yahudi, Bulgar v.s. hangi soydan ve mezhepten olursa olsun bütün topluluklar “Osmanlı” kimliğinde birleştirilecek, etnik milliyetçilik düşüncesinin yol açtığı bağımsızlık istekleri önlenecekti¹⁶.

Batıyı yakından takip eden, Osmanlı'nın mevcut yönetim anlayışından rahatsız olan gayrimüslim topluluklarını, bir arada tutabilmek Osmanlılık politikasının bu eşitlikçi uygulamadaki başarısına bağlıdır¹⁷. Artık Gayrimüslimlerin zimmi statüsünden* kurtularak, müsavi vatandaşlar olduğunu ifade ede-

¹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1994, s. 76.

¹² Mümtaz’er Türköne, “Tanzimat’ta Millet Fikrinin Doğuşu”, *Türkiye Günlüğü*, S.8, Kasım 1989, s. 39.

¹³ İlber Ortaylı, “İmparatorluk Döneminde Mahalli İdarelerin ve Belediyeciliğin Evrimi”, *Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi*, Ed. E. Türkcan, İstanbul 1977, s 7.

¹⁴ Şerif Demir, “Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IX, S. 31, Kış-2009, s.285; Salâhi R. Sonyel, *Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire*, Ankara 1993, s. 152; Engin Deniz Akarlı, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa’daki Nüfusunun Dini ve Irki Birleşimi” *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S.59, Ağustos 1972, s. 17.

¹⁵ Şükrü Hanioglu, “Osmanlılık”, *T.C.T.A.*, C.V, İstanbul 1985, s. 1389; Mümtaz’er. Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1992., s 52; Cemil Bilsel, “Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, *Tanzimat*, C.I, İstanbul 1940, s. 697; Fethullah Güner, *Milliyetçilik Akımına Bir Alternatif Olarak ‘Osmanlılık’ Hareketi*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Bolu, 2008, s. 5; Ercüment Kuran, *Türk Çağdaşlaşması*, Der. Mehmet Erdoğan, Ankara 1997, s. 198; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995, s. 99.

¹⁶ Yusuf Bayraktutan, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ankara 1996., s. 36; Ercüment Kuran, *Türk Çağdaşlaşması*, Der: Mehmet Erdoğan, Ankara 1997, s.197; S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁷ M. Türköne, *a.g.e.*, s 61; G. Bozkurt, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996., s. 40.

* Zimmi: İslam Ülkesinde yaşayan gayrimüslim tebaaya zimmi denirdi.

bilmesi, ihtiyaçlarının karşılanması için üretilen yeni politikaların başarılı olması gerekmektedir¹⁸.

BİR DEVLET POLİTİKASI OLARAK OSMANLILIĞIN UYGULANIŞI

II. Mahmut Sırp İsyanı, Yunan isyanı derken Balkanlarda yükselen milliyetçilik düşüncesinin etkisini gördü. II. Mahmut'un isyanları güç ile engelleyemeyeceğini fark etmesi 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığıyla oldu.¹⁹ II. Mahmut, Osmanlı Milleti oluşturmanın zaruretini anlayarak bu konuya eğildi²⁰. Artık gayrimüslimleri kucaklayacak ve tatmin edecek politikalar üretilmeliydi ve böylece Osmanlılık düşüncesinin ilk uygulamaları başladı²¹.

Sosyal ve dinî alanda gayrimüslimlerin taleplerine kulak veren II Mahmut, öncelikle Hıristiyanların kilise yapmasına getirilen sınırlamaları kaldırdı ve 1831'de yapılan kiliselere maddî destek sağladı²². II. Mahmut 1837'de yabancı sefirlerle Mustafa Reşid Paşa kanalıyla "*Ben tebaamdan Müslümanı camide, Hıristiyanı kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka güne bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adâletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*"²³ diyerek bu konuda kararlılığını özellikle vurguladı. II. Mahmut halka yönelik açıklamalarında ve reformlarında gayrimüslimleri Müslümanlardan ayırmadığını özellikle vurgulama gereksinimi duydu bunu da çeşitli örneklerle gösterdi²⁴.

III. Mustafa ve III. Selim'in devlet erkânına sorduğu: "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusuna²⁵ Tanzimat dönemi devlet adamları, batılı tarzda yenileşme ve modernleşme projeleriyle cevap verdiler. Tanzimat döneminde yapılan yeni-

¹⁸ M. Türköne, *a.g.e.*, s. 238.

¹⁹ Yunan İsyanı bir asırdır yapılan yenileşmenin ne kadar yetersiz olduğunu ortaya koydu. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1994, s. 153

²⁰ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Ankara 1994, s. 61-62.

²¹ E. Kuran, *Çağdaşlaşma*, s. 245; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimat'ta İçtimai Hayat", *Tanzimat*, C.I, İstanbul 1940, s. 630.

²² Z.F. Fındıkoğlu, *a.g.m.*, s. 631.

²³ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991, s. 100; Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuk ve Yargılama Usulleri," *150.Yılında Tanzimat*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 12-13; Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, C.I, İstanbul 1940, s. 47; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 65; A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Eskişehir 1997, s. 727; A. Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1944, s. 149; Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi 1700-1938*, İstanbul 1974, s. 226; M.H. Vahapoğlu, "Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti", *Erdem*, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı, VIII/22, Ocak 1996, s. 42.

²⁴ II. Mahmut müsadereyi kaldırırken, "Bundan böyle ne Müslümanlara ne de gayrimüslimlere angarya tatbik edilmeyeceğini" söyledi. G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 41.

²⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1996, s. 56.

liklerde, özellikle gayrimüslimlere yönelik üretilen devlet politikaları içerisinde Osmanlılık düşüncesinin önemli bir yeri vardı²⁶. Bu düşüncenin ilk işaretleri; II. Mahmut'un zamanında ortaya atılan eşitlik temelli politikalarında ve Tanzimat'ın mimarı ve fermanın hazırlayıcısı Mustafa Reşid Paşa'nın "Osmanlı Milleti" oluşturma gayretlerinde görülmektedir²⁷.

II. Mahmut ile başlayan gayrimüslim politikasındaki değişiklik, Tanzimat'ta aynı kararlılıkla sürdürülse de hükümet yeni bir yönetim sistemini kurmayı zorunlu görüyordu²⁸. Tanzimat'ın özünde, yeni bir yönetim anlayışı düşünülerek başlatılması, "İttihad-ı Anasır" veya Osmanlılık politikalarının her alanda uygulanmasının zorunluluğunu ortaya çıkardı²⁹. Gerek gayrimüslimleri gerekse Batılı ülkelerin taleplerini günlük uygulamalarla karşılamanın mümkün olmadığı açıktı.

Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanan 1839 Tanzimat Fermanı devletin tüm kurumlarında, yönetim anlayışında ve idarede köklü değişikliklerin önünü açtı. Tanzimat Fermanı'nda göze çarpan prensiplerin ana düşüncesinde "Osmanlılık, Osmanlı Vatanperverliği" vardı³⁰. Fakat fermanın bir taraftan şer-i şeriften söz ederken diğer yandan gayrimüslimlerin eşitliğinden söz etmesi, etnik yapının hukukî statüsünü belirlemede sıkıntı doğurdu³¹. Ferman'ın ilk kez Müslüman veya gayrimüslim tüm uyrukların aynı haklara ve yükümlülüklere sahip olacaklarını ilan etmesi³² Osmanlı devleti için oldukça ileri bir adımdı. Ferman bir anlamda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitliği sağlayarak yakınlaşmayı da amaçlıyordu³³.

Tanzimat Fermanı'nın gerektirdiği hukuki adımlar kısa sürede atılmaya başlandı. 1840'ta kabul edilen Ceza Kanunnamesinin giriş kısmında "Kanun önünde bütün yurttaşların eşitliği ilkesini çiziyordu"³⁴. Kanunnamenin birinci maddesi ve sonuç kısmında da halk arasındaki eşitlik ilkesine özellikle vurgu

²⁶ İlber Ortaylı, "Tanzimat", *T.C.T.A.*, C.VI, İstanbul 1985, s. 1545; E. Kuran, *Batılılaşma*, s. 66; Y. Sarıncay, *a.g.e.*, s. 18.

²⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 1996, s. 21 .

²⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 205.

²⁹ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877 -1924)*, İstanbul 1997, s. 43.

³⁰ İlber Ortaylı, "Tanzimat", *T.C.T.A.*, C.VI, İstanbul 1985, s. 1546.

³¹ Hüseyin Çelik, *Ali Suavî ve Dönemi*, İstanbul 1994, s. 617.

³² T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul 2000, s. 14

³³ E. Engelhardt, *Tanzimat*, Çev. A. Düz, İstanbul 1976, s. 10

³⁴ Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi 1839-1878", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.II, Haz. R. Mantran, Çev. S. Tanilli, İstanbul 1995, s. 81

yapılmaktaydı³⁵. 14 Temmuz 1851’de yeniden düzenlenen Ceza Kanunname-sinde; sınıf, mezhep ve din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlılara uygulanmak üzere yürürlüğe girmişti³⁶.

II. Mahmut devrinde eğitim problemi ve eğitimin yetersizliği fark edildiyse de çözüm üretecek zaman ve imkân olmadı. Tanzimat Fermanından sonra Pa-dişah Abdülmecit’in emri ile devletin kontrolünde ilim, fen ve sanat okullarının kurulması için çalışmalar başladı. Böylece eğitim ulemadan alınarak laik eğiti-min temelleri atıldı³⁷. Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki fırsat eşitliği ve eğitim birlikteliğinin gerçekleşebilmesi eğitimde laikliğin sağlanabilmesine bağ-lydı.

Toplumda sosyal kaynaşmasının sağlanması ve Osmanlılık ruhunu be-nimsemiş memurlar yetiştirmek için devlet eğitim alanında bir dizi reformlar yapmak üzere harekete geçti. Bu alanda bir dizi raporlar hazırlandı. Bu raporlar dâhilinde, etnik kimlik ve din ayırımı yapılmaksızın tarafsız eğitim verecek ye-ni kurumlar kurulmasına yönelik çalışmalar başlatıldı. Böylece eşitlik ilkesi ve Osmanlılık düşüncesi dâhilinde ortak bir eğitim için ilk adım atılmış oldu³⁸. Bu anlayışın ilk izlerini devlet tarafından eğitim amacıyla yurt dışına gönderdi-ği öğrenci seçimde görüldü. II. Mahmut döneminden başlanarak Tanzimat dev-rinde yurt dışına devletin gönderdiği öğrencilerde etnik ve dini farklılık göz önüne alınmadan liyakate göre gönderildi

Osmanlılık bir teslimiyet değildi. Gayrimüslimlere bir takım haklar tanı-nırken devletin aslı özelliklerinden de taviz verilmemesi gerektiğine inanılıyord-u. Mesela Mustafa Reşid Paşa; İslam âleminin şan ve şerefine bekası için; Osmanlılığın ilk şartının dinin İslam dini olması, ikinci olarak saltanatın Osmanoğulları soyundan sürdürülmesi, üçüncü olarak başkentin İstanbul ol-ması, dördüncü olarak resmi dilin Türkçe olması gerektiğini ifade etmişti³⁹.

O güne kadar sadece bir hanedan ismi olan “Osmanlı” artık yukarıdan aşı-ğya doğru farklı etnik kimlikleri kaynaştıracak bağ olarak uygulanmaya baş-landı⁴⁰. Artık devlet her fırsatta ve her şartta gayrimüslimleri korumaya ve hi-

³⁵ Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat*, C.I, İstanbul 1940, s. 177

³⁶ İlber Ortaylı, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişi-mi*, Edt. E. Kalaycıoğlu-A.Y. Sarıbay, İstanbul 1986, s. 166

³⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara 1983, s. 182

³⁸ B. Eryılmaz, *Millet*, s. 76

³⁹ Ali Rıza - Mehmet Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali*, c.I, Haz: F. Çetin Derin, İstanbul 1977, s. 98.

⁴⁰ Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü*, S. 50, Mart-Nisan 1998, s 25.

maye etmeye çalışıyordu. Bu duruma bir örnek olarak; 1842’de Rus tahriklerine karşı hükümetin valilere gönderdiği genelgede, “*icrâ-i adâlet ve celb-i kulûb-î tebaa ve raiyetle idâre-î hükümet olunması... reâyânın mümkün mertebe hoş tutulup elden geldiği ve şer-i şerifin mesağ olduğu derece her sınıf tebaa-i Devlet-i Âliyyenin hukuk-i nefsiyye ve maliye ve ırzıyyelerinden dolayı hüsn-i himâyet ve iyânet*” olunmalarını bildirmesiydi⁴¹.

Hükümet gayrimüslim politikasındaki değişikliği anlatmak ve gayrimüslimlere yönelik toleranslı ve müşfik yaklaşımı ortaya koymak için büyük çaba gösterdi⁴². Fakat bu çabaların beklendiği kadar hızla başarıya ulaşmadı. Osmanlı Devleti’nin gayrimüslimleri memnun edecek, sosyal ve siyasal yapıdaki farklılıkları giderecek birçok adımları atmasına, Osmanlılık devlet politikası olarak takip edilmesine rağmen Balkan milletlerindeki uluslaşma süreci devam etmekteydi⁴³.

Mustafa Reşid Paşa’nın önünü açtığı Tanzimat döneminin temel esasları, takipçileri Âli ve Fuad Paşalar tarafından da sürdürülmüştü. Âli ve Fuad Paşalar devletin çöküşünü önlemenin tek yolunun Müslüman-gayrimüslim öğelerinin kaynaştırılmasından geçtiğini düşünüyorlardı⁴⁴. Âli ve Fuad Paşalar 1856 Islahat Fermanı’nı, devletin bekâsını temin edecek çeşitli din ve ırkların Osmanlılık içinde eriyeceğini düşünerek ilan etmişlerdir⁴⁵. Ferman ile Osmanlılık açıkça resmiyet kazanmıştı.

Islahat Fermanı ile her çeşit dini faaliyet devlet güvencesi altına alındı, gayrimüslimlere yönelik siyasi sınırlandırmalar kaldırıldı, etnik ve dini tahkir ifade eden bütün sıfatlar yasaklandı, karma mahkemelerin yetkileri genişletildi, vergi ve askerlik konusunda eşitliğin sağlanması için gerekli düzenlemelerin yapılması kararlaştırıldı.⁴⁶ Kısacası Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin sosyal

⁴¹ Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu” *Belleter*, (XXVIII/112), Ankara 1964, s. 621.

⁴² Devletin yeni politikalarını ve gayrimüslimlere verilen değeri göstermek için üst düzey bir bürokrat olan Hasip Efendi bir manastır ziyareti gerçekleştirdi ve yüklü bir maddi yardımda da bulundu. M. A. Ubucini, 1855’de Türkiye, Çev. Ayda Düz, C.II, İstanbul 1977, s. 89

⁴³ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, çev: Osman Akınhay, C. I, İstanbul 1997, s. 109.

⁴⁴ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s 76; R. H. Davison, *a.g.e.*,I, s. 107; Mehmed Memduh, *Mir’ât-ı Şuûnât*, Haz: Hayati Develi, İstanbul 1990, s. 141.

⁴⁵ Enver Koray, *Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991, s. 129; Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1997, s. 152; Abdulhalük Çay, “Büyük Devletlerin Osmanlı Azınlıkları Üzerindeki Amaçları ve Siyasetleri”, *Tarih Boyunca Türkler’ de İnsani Değerler ve İnsani Haklar* (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi), c. II, İstanbul 1992, s. 443

⁴⁶ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C.VI, s. 1-5

ve siyasal statülerinin iyileştirilmesi ve geliştirilmesi için yeni bir dönem başlatıldı.

Islahat Fermanının gayrimüslimlere yönelik hükümlerine bakıldığı zaman; gayrimüslimlerin hak ve sorumluluk bakımından Müslümanlarla eşit statüye taşınmak istendiği görülmekteydi. Ferman gayrimüslim vatandaşlara sadece Müslümanlarla değil, aynı zamanda kendi cemaatleri içerisindeki din adamlarıyla da eşit şartlar sunuyordu⁴⁷. Kısacası laiklik anlamında da önemli bir adımdı⁴⁸.

Islahat Fermanının hazırlanış şekli, hazırlanma şartları ve getirdiği yenilikler bakımından ciddi eleştiriler aldı. Dikkat çekici taraf ise Ferman yabancı elçilikler tarafından da şaşkınlıkla karşılanmasıydı. Yabancı elçilerde dahil kimse gayrimüslimlere bu kadar fazla hak ve hukuk tanınmasını beklemiyordu⁴⁹.

Islahat Fermanından sonra gayrimüslimlerin milli eğitimden daha fazla faydalanma ve devlet memurluklarına geçme imkânları kolaylaştırıldı⁵⁰. 1957'de kurulmuş Mâarif-î Umumiye Nezareti ve 1869'da yayınlanan Mâarif-î Umumiye Nizamnamesi yayınlandı. Hükümet gözetim ve denetimi elinde tutarak, etnik ve din ayrımı yapılmaksızın bütün vatandaşlarına hitap edecek okullar açmaya başladı. Eğitimli nüfus oranının artması gayrimüslimlerin devlete olan bağlılığını daha da pekiştireceği düşünülüyordu⁵¹.

10 Mayıs 1869'te Şurâ-î Devlet açılışında Padişah Abdülaziz; "*Hangi din ve mezhebe mensup bulunursa bulunsun bütünü tebaalarımın aynı vatanın çocukları olduğu*"nu söyleyerek Hatt-ı Hümayun'la gayrimüslimlerin siyasi haklarını hukuki teminat altına aldı. Osmanlı hukuk sistemi içerisinde önemli bir sorumluluğu olan Şurâ-î Devlet'in açılışında bu konuşmanın yapılması oldukça manidardı. Üstelik Sultan Abdülaziz Şurâ-î Devlet Üyeliğine atadığı isimlerin bir kısmı gayrimüslimlerden seçmişti⁵².

Tanzimat Fermanı'yla birlikte Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan herkesi ortak bir vatandaşlık tanımı içerisine alabilmek amaçlanıyordu. Böylece bir yandan gayrimüslimlerin devlete bağlılıkları temin edilirken diğer taraftan asır-

⁴⁷ A. Güler, *a.g.e.*, s. 17

⁴⁸ Athanasia Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Edt. P. Stathis, Çev. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul 1999, s. 5

⁴⁹ Ahmet Refik [Altınay], "Türkiye'de Islahat Fermanı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S. 4 (81), İstanbul 1 Temmuz 1340, s. 199

⁵⁰ E. Z. Karal, *a.g.e.*, C. V, s. 252

⁵¹ M.A. Ubcini, *Türkiye 1850*, C.I, Çev. Ç. Karaağaçlı, İstanbul [1977], s. 205

⁵² E. Z. Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 148; B. Koçlar-Ş. Demir, *a.g.m.*, s. 352

lardır uygulanmakta olan millet sistemine son verilmek düşünülüyordu⁵³. Bu alanda yapılan çalışmalar neticesinde modern vatandaşlık kavramının alt yapısı hazırlandı.

Ortak vatan etrafında birleşmeyi esas alan Abdülaziz, 19 Ocak 1869'da dokuz maddeden oluşan Tâbiyet-î Osmaniye Kanunnamesi'ni kabul etti. Kanunun temel özelliği, Müslüman ve Hıristiyan ayrımı yapılmaksızın bütün halkı kapsamasıdır. Kanun, dini anlayışa dayalı vatandaşlık mefhumunu terk ederek onun yerine Batı hukukundaki uyrukluk kavramını yerleştirmekteydi. Böylece Kanun ile vatandaşlık tanımı, tarifi ve şartları hukukî güvence altına alındı. Tâbiyet-î Osmaniye Kanunnamesi Osmanlı ülkesinde ümmetten millete geçişte ve modern vatandaşlık kavramının gelişmesinde önemli bir adım oldu⁵⁴.

İlk Anayasa Kanun-î Esasi'de; "*Madde 8: Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bila istisna Osmanlı tâbir olunur*" tanımı ile kimlik konusuna bir kez daha vurgu yapıldı. Ayrıca 12. maddede tebaaya tanınan başlıca haklar ve şahsî hürriyetler vurgulanmıştı. Böylece gayrimüslimler için en üst yasal güvence verildi. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla terk edilmeye başlanan klasik dönem siyasal yapılanması böylece tamamen ortadan kaldırılmış oldu⁵⁵.

Meşrutiyet ortamında sağlanan anayasal güvence ve imkânlar gayrimüslimlerin idarede daha fazla görev almasına olanak sağladı. Bunun sonucu olarak Heyet-i Ayan'a 11 gayrimüslim üye padişah tarafından atanırken Meclis-i Mebusan'ın 115 üyesinden 46'sı gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bu temsil oranı ülkedeki gayrimüslim nüfusun üzerindeydi. Meclis "Osmanlıcılık" ruhuna uygun çalışmalarını sürdürse de gayrimüslim üyeler zaman zaman kendi etnik konularına ait taleplerini meclise taşımaktan çekinmemişlerdi⁵⁶.

Tanzimat ile birlikte sosyal ve siyasal olayları yorumlayan, alternatif çözümler üreten bir aydın sınıfı ortaya çıktı. Aydınlardan; Şinasi Mustafa Reşid Paşa'nın yapmış olduğu yeniliklere en büyük desteği verirken Mustafa Reşid

⁵³ B. Koçlar-Ş. Demir, *a.g.m.*, s. 350

⁵⁴ *Düstur*, I. Cilt, 1. Tertip, İstanbul 1278, s. 16-18

⁵⁵ 1876 Anayasası bir çok açıdan incelendiğinde, sistemli bir ideoloji veya düşüncenin ürünü olmadığı görülür. Anayasa Tanzimat döneminde yapılan yenilikleri yeterli bulmayan bir kısım aydınların (Namık Kemal, Ziya Paşa, Midhat Paşa) ülkenin kurtuluşunun meşriti rejimde görerek gösterdikleri çabanın sonucudur. Suna Kili, "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Edt. E. Kalaycıoğlu-A.Y. Sarıbay, İstanbul 1986, s. 89

⁵⁶ A. Güler, *a.g.e.*, s. 20-21

Paşa'yı "Medeniyet Resulü" ilan edecek kadar yapılan yeniliklere sahip çıktı⁵⁷. Namık Kemal'de Tanzimat dönemi yapılan yenilikleri desteklerken, devletin yapmış olduğu birçok yeniliği samimi bulmayarak, tamamen günün şartları içerisinde yapılan siyasi hareketler olarak niteledi⁵⁸. Namık Kemal, Islahat Fermanında gayrimüslimlerin lehine yapılan düzenlemelere; batlıların isteğiyle yapıldığı⁵⁹ ve aynı haklardan Müslümanlarında faydalanması gerektiğini⁶⁰ düşündüğü için karşı çıktı. Aslında Namık Kemal özünde bu yeniliklerin bütünü desteklerken, şeklini ve toplumda meydana getirdiği ayrılıklara itiraz etmekteydi.

Ziya Paşa'nın Âli ve Fuat Paşalara duyduğu öfke nedeniyle Âli Paşa devrinde yapılan yeniliklere karşı gibi gözüксе⁶¹ de Ziya Paşa'da Namık Kemal gibi Osmanlılık düşüncesine sahip çıkmakta ve desteklemekteydi⁶². Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın eserlerinde⁶³, Mithat Paşa'nın yönetim anlayışında⁶⁴ Osmanlılık düşüncesini açık bir şekilde görmek mümkündür.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti de Osmanlılık düşüncesine sahipti. Cemiyetin üyelerinde Ebuzziya Tevfik Cemiyetin amacını; Osmanlı halkını din ve ırk ayırmaksızın özgürlük içinde tek vücut halinde birleştirmek şeklinde açıkladı⁶⁵. Yeni Osmanlılar, Osmanlılık düşüncesini şer'i delillerle kuvvetlendirerek daha da geliştirdiler⁶⁶.

Osmanlılık düşüncesi dâhilinde yer alan Türk unsurunun, "Müslümanlık" ile "Türklük" mefhumları birbiriyle kaynaşmıştı. Tanzimat sürecinde Türk milletinde güçlü bir uluslaşma düşüncesi belirmesi beklenemezdi⁶⁷. Müslüman-

⁵⁷ A. H. Tanpınar, *a.g.e.*, s. 200

⁵⁸ Namık Kemal, "Tanzimat", *Türkiye Günlüğü*, Yay. S. Çalık, Kasım 1989, s. 3; İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, C.I, İstanbul 1940, s. 778

⁵⁹ İ. Sungu, *a.g.m.*, s. 795-796

⁶⁰ M. Türköne, *a.g.e.*, s. 69

⁶¹ M. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*, Erzurum 1970, s. 125

⁶² H. Z. Ülken, *a.g.e.* s. 76

⁶³ A.H. Tanpınar, *a.g.e.*, s. 152-153

⁶⁴ İlber Ortaylı, "Yerel Yönetim: Devraldığımız Miras", *Türk Belediyecliğinde 60. Yıl Uluslararası Sempozyumu* Ankara 1990, s. 68

⁶⁵ Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, s. 228

⁶⁶ M. Türköne, *a.g.e.*, s. 240; Y. Akçura, Osmanlılık düşüncesinin başarısızlığı ile İslamcılığın çıktığını, İslamcılık düşüncesinin başlangıcında Osmanlılık fikrinin önemli etkisi olduğunu iddia etmektedir. Yusuf Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset", *Türkiye Günlüğü*, S. 31, Kasım-Aralık 1994, s. 10

⁶⁷ Çetin Özek, *Din ve Devlet*, İstanbul tarihsiz, s. 406.

lar, gayrimüslim unsurların etnik kimlik ve milliyetçilik duygularına tepki olarak bütünleştirici, birleştirici olarak Osmanlılığı öne çıkarmaktaydılar⁶⁸.

Müslümanlarla gayrimüslimleri kaynaştıracak eşitlik prensibini uygulama, aynı vatan etrafında birleştirme süreci, zamanla hızını yitirdi Zira Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Ortadoğu'daki Müslüman halkı buna hazırlıklı değildi. Bu siyaset Avrupa devletlerinin işine de gelmiyordu⁶⁹. Eşitliğe ve kaynaşmaya yönelik çabalarda, Avrupa devletlerinin her fırsatta yaptıkları müdahaleler de başka bir engel oluşturuyordu⁷⁰. Zira Avrupalı büyükelçiler her fırsatta ve her şartta padişahın karşısına geçiyorlardı⁷¹. Gayrimüslimler değişik konumlarda devlete hizmet etseler de millî kimliklerini gururla taşıdıkları için⁷² kaynaşma gerçekleşmeyecekti⁷³.

Osmanlılık ideolojisi Balkan savaşlarında Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle son buldu⁷⁴. II. Meşrutiyet sonrası Yusuf Akçura⁷⁵ ve Ziya Gökalp⁷⁶ gibi aydınlar tarafından Türk millî kimliğinin oluşumunu geciktirdiği için şiddetle eleştirildi. Zaten artık bu politikayı uygulama gereğine inanılacak şartlar da kalmamıştı.

SONUÇ

Tanzimat bir arayıştı; eski ile yeni arasındaki bir arayış. Tanzimat bir bocalamaydı. Tanzimat yeniden yapılanmaydı. Tanzimat yeni bir başlangıçtı. Dönemin iç ve dış gelişmeleri birlikte değerlendirildiğinde bir değişimdi. Uluslararası gelişmeler göz önüne alınarak çağı yakalama ve asırlık sorunlara çözüm üretmekte bir aşamaydı.

Batı'da görülen uluslaşma, millî kimlik ve kültür her yönüyle Osmanlı'da da görüldü ve özellikle gayrimüslimlerce yakından izlenerek hissedildi. Avrupa'da büyük devletler farklı etnik kimliklerin bu dönem bu tarz taleplerini güç

⁶⁸ E. D. Akarlı, *a.g.m.*, s. 17.

⁶⁹ Z. F. Findıkoğlu, *a.g.m.*, s. 631; E. Z. Karal, *a.g.e.*, c.V, s. 188

⁷⁰ Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih*, İstanbul 1981, s. 329.

⁷¹ Ebuzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Yay. Ş. Kutlu, İstanbul 1973, s. 407

⁷² C. İnyetullah Özkaya, *Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti*, İstanbul 1952, s.24.

⁷³ Recai G. Okandan, *Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1948., s.110; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhâmid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1995, s. 51.

⁷⁴ Ercüment Kuran, "XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kültür Değişmesi", *Erdem*, VI/16, Ankara 1992, s. 221.

⁷⁵ Y. Akçura, *a.g.m.*, s. 13; a.g.müellf. Üç Tarz-ı Siyaset, Yay. E.Z. Karal, Ankara 1991, s. 19

⁷⁶ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, haz. İ. Kutluk, Ankara 1976, s. 3; a.g.müellif, *Türkçülüğün Esasları*, haz. M. Kaplan, İstanbul 1996, s. 15

ile bastırırken, Osmanlı Devleti iç ve dış şartların doğal sonucu olarak ikna yöntemini seçti.

II. Mahmut'un açtığı toplumsal bütünleşme politikaları, Tanzimat bürokrasi tarafından da devam ettirildi. Osmanlı Devlet adamlarının yapmış oldukları yeniliklerde ve uyguladıkları Osmanlılık politikalarının özünde devleti yıkmaktan ve dağılmaktan kurtarma düşüncesi vardı. Diğer reformların tamamında olduğu gibi bu alanda yapılan yeniliklerde yukarıdan aşağıya zorlama yöntemlerle devletin ömrünü uzatma amacıyla yapıldı. Zamanı anlamaktan uzak, Osmanlı sosyal ve toplumsal yapısına yabancı, karşılıklı güvensizlik ortamında yapılan bu politikalar başarılı olamadı.

Devletin Osmanlılık eksenindeki yeni politikalarını gayrimüslimler; kendilerine ait bağımsız devlet kurma düşüncelerine mani olmak isteyen bir tuzak ve millî kimliklerini kazanmalarına karşı tehdit olarak gördüler. Osmanlı Milleti ve kimliğini hiçbir zaman benimsemedikleri gibi kendi kimliklerine daha da fazla sahiplendiler. Devlete olan güvensizlik iyice arttı. Zira bu politikalarda devleti samimi bulmadılar, Osmanlı devleti eski gücüne kavuştuğunda verdiği hakları geri almasından çekindikleri için yapılan reformları ciddiye almadılar.

Osmanlı Devletinin Osmanlılık eksenli politikalarından yararlanan gayrimüslimler zamanla devlet içerisinde oldukça etkin konumlara geldiler, Osmanlı devleti içerisinde devlet politikasını yönlendirecek siyasal güce eriştiler. I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet siyasal ortamında etkin ve aktif görevler aldılar. Fakat yine de ayrılık ve bağımsızlık düşüncelerinden vazgeçemediler. Balkan savaşları Osmanlılık politikasının tamamen iflası anlamına gelmekteydi. Artık gayrimüslim unsurların tamamı Osmanlı devletinden ayrılmıştı.

Müslümanlar, gayrimüslimlere yönelik düzenlemelerden ilk günden beri rahatsızlık duydular. Bu rahatsızlığın temelinde; gayrimüslimler lehine yapılan düzenlemelerle gayrimüslimlerin toplum içerisinde daha ayrıcalıklı konuma geldiğini düşüncesi vardı. Gayrimüslimlerin bazı ayrıcalıklar elde etmesine rağmen devlete karşı tavırlarında değişiklik olmaması Müslümanların gayrimüslimlere olan öfke ve tepkisini daha da derinleştirdi. Toplumsal bütünleşme ve yakınlaşma sağlamayı hedefleyen bu proje ile Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki ayrışma hızlandı. Bu durum Müslümanların, devlete olan bağlılıklarını ve sarsılmaz güvenlerini sorgulamalarına sebep oldu.

Osmanlılık düşüncesi bir dönem, devlet adamı ve aydınlar tarafından ciddi olarak savunuldu ve başarılı olması için büyük çaba gösterildi. Bütün bu çabalar başarısızlıkla sonuçlanmış olmasına rağmen, siyasal düzlemde ve düşünce dünyasında önemli toplumsal tecrübelerin kazanılmasını sağladı. Bu süreç Balkan Savaşları sonrasında İttihat ve Terakki Partisinin daha milliyetçi bir politika anlayışı benimsemesiyle neticelendi. ©

KAYNAKLAR

- ABADAN Yavuz, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, C.I, İstanbul 1940, s 31-58
- ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339
- AKARLI Engin Deniz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki Nüfusunun Dini ve Irki Birleşimi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 59, Ağustos 1972, s. 17-22
- AKÇURA Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Yay. E.Z. Karal, Ankara 1991
-, "Üç Tarz-ı Siyaset", *Türkiye Günlüğü*, S. 31, Kasım-Aralık 1994, s.9-18
-, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, haz. N. Sefercioğlu, Ankara 2001
-, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri XVIII ve XIX. Asırlarda*, Ankara 1985
- ALİ RIZA - MEHMET GALİB, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali*, C. I, Haz. F. Çetin Derin, İstanbul 1977
- [ALTINAY] Ahmet Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S. 4 (81), İstanbul 1 Temmuz 1340, s. 193-215
- ANAGNOSTOPULU Athanasia, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Edt. P. Stathis, Çev. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul 1999, s. 1-35
- ATEŞ Toktamış, *Siyasal Tarih*, İstanbul 1981
- BAYRAKTUTAN Yusuf, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ankara 1996
- BERKES Niyazi, *Türkiye de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978
- BİLGEGİL M. Kaya, *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*, Erzurum 1970
- BİLSEL Cemil, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat*, C.I, İstanbul 1940, s 661-722.
- BOZKURT Gülnihal, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996
- CİN Halil, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuk ve Yargılama Usulleri," *150. Yılında Tanzimat*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 11-32

- ÇAY Abdulhalük, "Büyük Devletlerin Osmanlı Azınlıkları Üzerindeki Amaçları ve Siyasetleri", *Tarih Boyunca Türkler' de İnsani Değerler ve İnsani Haklar* (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi), C.II, İstanbul 1992, s. 429-446.
- ÇELİK Hüseyin, *Ali Suavî ve Dönemi*, İstanbul 1994
- DAVİSON Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akınhay, C.I, İstanbul 1997
- DEMİR Şerif, "Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IX, S. 31, Kış-2009, s. 284-294
- DUMONT Paul, "Tanzimat Dönemi 1839-1878", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.II, Haz. R. Mantran, Çev. S. Tanilli, İstanbul 1995, s. 59-143
- EBUZZİYA TEVFİK, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Yay. Ş. Kutlu, İstanbul 1973
- ENGELHARDT, Ed., *Tanzimat*, Çev. A. Düz, İstanbul 1976
- ERASLAN Cezmi, *II. Abdülhâmid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1995
- EREN A. Cevad, "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi*, C.IX, Eskişehir 1997, s. 709-765
- ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990
- , *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992
- ESMER A. Şükrü, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1944
- FINDIKOĞLU Ziyaeddin Fahri, "Tanzimat'ta İçtimai Hayat", *Tanzimat*, C. I, İstanbul 1940, s 619-659.
- GÖKALP Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan, İstanbul 1996
-, *Türkleşmek, Muasırlaşmak, İslamlaşmak*, Haz. İ. Kutluk, Ankara 1976
- GÜLER Ali, *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayrimüslimler*, Ankara 1996
- GÜNER Fethullah, *Milliyetçilik Akımına Bir Alternatif Olarak 'Osmanlılık' Hareketi*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Bolu, 2008
- HANİOĞLU Şükrü, "Osmanlılık", *T.C.T.A.*, C.V, İstanbul 1985, s 1389-1393
- İNALCIK Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu" *Belleten*, (XXVIII/112), Ankara 1964, s 603-622
-, "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vesikaları*, II/8, Ağustos 1942, s. 128-139
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. V-VII, Ankara 1983

- KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991
- KİLİ Suna, "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Edt. E. Kalaycıoğlu-A.Y. Sarıbay, İstanbul 1986, s. 89-103
- KOÇLAR Bekir- DEMİR Şerif, "Hukuk Alanında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1871)", *Osmanlı*, C. VII, Edt. Güler Eren, Ankara 1999, s. 348-354
- KORAY Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991
- KURANERCÜMENT, *Türk Çağdaşlaşması*, Der: Mehmet Erdoğan, Ankara 1997
-, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Der. M. Türköne, Ankara 1994.
-, "XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kültür Değişmesi", *Erdem*, VI/16, Ankara 1992, s 215-223 .
- MARDİN Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 1996
- MEHMED MEMDUH, *Mir'ât-ı Şuûnât*, Haz: Hayati Develi, İstanbul 1990
- NAMİK KEMAL, "Tanzimat", *Türkiye Günlüğü*, Yay. S. Çalık, Kasım 1989, s. 3-5
- OKANDAN Recai G., *Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1948
- ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995
-, "İmparatorluk Döneminde Mahalli İdarelerin ve Belediyeciliğin Evrimi", *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, Ed. E. Türkcan, İstanbul 1977, s 1-24.
-, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", *TCTA*, C. V, İstanbul 1985, s. 996-1001
-, "Tanzimat", *T.C.T.A.*, C.VI, İstanbul 1985, s 1545-1547
-, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Edt. E. Kalaycıoğlu-A.Y. Sarıbay, İstanbul 1986, s. 159-170
-, "Yerel Yönetim: Devraldığımız Miras", *Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl Uluslararası Sempozyumu* Ankara 1990, s. 63-74
- ÖGÜN Süleyman Seyfi, "Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü", *Türkiye Günlüğü*, S.50, Mart-Nisan 1998, s. 17-37.
- ÖZCAN Azmi, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877 -1924)*, İstanbul 1997
- ÖZEK Çetin, *Din ve Devlet*, İstanbul tarihsiz,
- ÖZKAYA C. İnyetullah, *Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti*, İstanbul 1952

- SARINAY Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul 1994
- SONYEL Salâhi R., *Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire*, Ankara 1993
- SOYKAN T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul 2000
- SUNGU İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat C.I*, İstanbul 1940, s. 777-857
- TANPINAR, Ahmet Hamdi *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1997
- TUNAYA Tanık Zafer, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1996
- TURHAN Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1994
- TÜRKÖNE Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1992
-, "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu", *Türkiye Günlüğü*, S. 8, Kasım 1989, s 36-41.
- UBUCİNİ J.H.A. [M. A.], *1855'de Türkiye*, Çev. Ayda Düz, C.II, İstanbul 1977
-*Türkiye 1850*, C.I-II, Çev. Ç. Karaağaçlı, İstanbul [1977]
- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1994
- ÜNAL Tahsin, *Türk Siyasî Tarihi 1700-1938*, İstanbul 1974
- VAHAPOĞLU M.Hidayet, "Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti", *Erdem*, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı, VIII/22, Ocak 1996, s 41-51.
- [VELİDEDEOĞLU]Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, C.I, İstanbul 1940, s. 139-209